

A TRADICIONÁLIS CSALÁD KONSTRUKCIÓJA A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.103

ABSZTRAKT

Írásom kulcskifejezései az *ideológia* és a *tradicionalis/tradicionalitás*. Előbbi alatt olyan tudásrendszereket értek, amelyekben normatív és leíró elemek csak analitikusan szétválasztható kombinációt alkotnak, az előbbi egyértelmű dominanciájával. Az utóbbi egy, az absztrakciós szint és „használói kör” alapján nagyon tagolt fogalompár: skálája a politikai filozófia nevére is méltó, kidolgozott eszmerendszerektől a szólásokban, szentenciákban megtestesülő, alacsony elvonatkoztatású szinten mozgó hétköznapi ideológiákig terjed. A különböző szintű, de hasonló(nak vélt) területekre irányuló ideológiák kölcsönhatásának irányát és jellegét egy-egy konkrét téma kapcsán érdemes szemügyre venni, s jelen írásban erre teszek kísérletet, a *családi ideológiák* témájának segítségével.

Pontosabban: a „*tradicionalis család*” ideológiájának megkonstruálásának leírására törekszem, három jelentős, nagy hatást kifejtett, a 20. század közepső harmadában született társadalomtudományos munka elemzése alapján. A továbbiakban először a *tradicionalis* és *tradicionalista* fogalmak tisztázására törekszem, illetve annak kimutatására, hogy miért és mennyiben legitim e témával kapcsolatban a *konstrukció* kifejezésnek használata; majd Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, végül – a legnagyobb terjedelemben – Fél Edit és Hofer Tamás családról született leírásait elemzem.

Kulcsszavak: ideológia, család, tradicionalizmus, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Fél Edit, Hofer Tamás, Átány

ABSTRACT

By *ideology* I mean a system of knowledge which contains a combination of normative as well as descriptive elements with the dominance of the former one. I treat a phenomenon as *traditional* if it has stemmed from premodernity. *Traditionalism* is an ideology which treats traditional elements in the present life relevant in a descriptive sense, and/or positive in normative sense.

I investigate the interactions of the traditionalist ideologies in different levels of abstraction with the help of a particular case, namely, the construction of the ‘traditional family’ in the Hungarian social sciences in the central one-third of the 20th century.

Keywords: ideology; family; traditionalism; Erdei, Ferenc; Szabó, Zoltán; Fél, Edit; Hofer, Tamás; Átány

A TRADICIONALIZMUS FOGALMA

A tradíció a magyarban „*hagyomány*”, a tradicionális „*tradíció alapuló; hagyományos, hagyományszerű*” (MTA 1980: 802.); a hagyomány pedig „*régebbi korokból, néha írott feljegyzésekben v. íratlanul, többnyire nemzedékről nemzedékre szálló és vmely közösségben továbbra is érvényesülő szokás, erkölcs, ízlés, felfogás*”, illetve „*olyan szellemi alkotások összessége, amelyeket vmely közösség a maga termékeiként ismer, őriz s ad tovább a későbbi nemzedékeknek*” (MTA 1960: 28). A kifejezéseket általában hasonló értelemben használják a szellem- és társadalomtudományokban is; a kivételek egyike Mannheim Károly, aki *A konzervativizmusban* (1994) megkülönböztette a *tradicionálizmust* – amely egy minden újtól, változástól idegenkedő *attitűd* – a *konzervativizmus ideológiájától*.¹ A 19. század elején német földön mindazok, akik a modernizáció, kapitalizáció és racionalizálódás összefonódó folyamatai veszteségeinek érezhették magukat, s nem ragadta meg őket a jövőorientált szocialista ideológia sem, gyakran a konzervativizmus segítségével fogalmazták meg társadalomkritikai érzéseiket. Mannheimi megfogalmazásban: „*az újkori fejlődést a világ folyamatos racionalizálódása jellemzi*”, ami „*az élő viszonyok és az azoknak megfelelő gondolkodási formák*” kiszorítására, elsöprésére törekedett, míg a konzervativizmus „*felkarolta*”, „*megmenteni és új méltósággal felruházni*” igyekezett „*az irracionális életegyüttesek*”, tradíciók, hagyományok „*ügyét*” (Mannheim 1994: 38–44).

Paradoxon, s általában minden konzervatív politika paradoxona, hogy a konzervatívok egyszersmind *racionalizálták is* ezeket az „*irracionális életelemekeket*”, hiszen megragadásukra és kommunikálásukra alkalmas szókinccset hoztak létre, így bevégezve az általuk kritizált folyamatok művét. A „*reflektálatlan elfogadással követett*” tradíciók előnyben részesítése a tudatos és tudatosított cselekvési tervekkel, a reflektált értékekkel és racionális érvelésekkel szemben egyszersmind elkerülhetetlenül reflektálttá tette e tradíciók követését.

Provokatívan fogalmazva: a konzervativizmus *modernizációs ideológia*, méghozzá fiatalabb ideológia, mint a szocializmus vagy az egalitáriánus demokratizmus. Tanulmányom szempontjából azonban érdekesebb, hogy Mannheim *konzervativizmusa* mélyebb értelmet ad a fél évszázaddal később feltalált *invented tradition* fogalmának (Hobsbawm–Ranger 1983): nem egyszerűen arról van szó, hogy egyik vagy másik konkrét, „*ősinek*” feltüntetett hagyomány valójában újkori kreáció, hanem hogy *minden* intézmény, szokás, anyagi vagy szellemi kulturális termék, stb. *ha mint hagyomány jelenik meg, akkor* már óhatatlanul magán viseli a konstrukció jegyeit. A *tradicionálizmus konstruktivizmus is, időnként talán nem kevésbé, mint az utopizmus* – mindezt azonban nem tartom sem dehonesztáló, sem kritikai, sem pedig apologetikus megjegyzésnek.

A továbbiakban a mannheimi megkülönböztetés lényegi elemeit veszem át, a konkrét megnevezéseket már nem. A *konzervativizmus* ugyanis oly mértékben azonosult a szűkebb politikai értelemben vett ideológiával, hogy a továbbiakban inkább *tradicionálizmusnak* nevezek minden olyan, *fenn meghatározott értelemben vett ideológiát, amely leíró szempontból a jelenben is relevánsnak, normatív szempontból pedig a jelenben és a (vágyott) jövőben is pozitívnak vagy inkább pozitívnak tartja a hagyományosnak tekintett normákat, életmód-elemeket, technikákat, tárgykultúrát*.

Képlékeny a határvonal a „*(valóban) tradicionális*” és a „*tradicionálizmus által tradicionálisként értel-*

¹ Mannheim klasszikus német filozófia formálta nyelvén: előbbi egy „formális-pszichológiai tulajdonság”, utóbbi egy „objektív-szellemi struktúra összefüggés” (1994: 52–53).

mezett” jelenségek között, de változatlanul úgy vélem, hogy analitikusan érdemes megkülönböztetést tenni.² Így (valóban) tradicionálisnak nevezek minden olyan jelenséget, amely viszonylag tartósan, lényegi vonásait tekintve változatlanul létezett a premodernitásban, és amely a modernizációs folyamat megkezdődése után is létezőnek tekinthető.

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy adott „modern” megfigyelő/elemező (vagy korának ideáltipikus értelmezője) szempontjából fenti meghatározás minden eleme pontok mindegyike többé-kevésbé tág határok között értelmezhető – vitatható, hogy adott területen mikor kezdődik a modernizáció, hogy mit jelent a „tartós”, a „lényegi vonás”, a „változatlan”, egyáltalán, hogy mit jelent az „ugyanaz a jelenség”. Éppen ezért *nem* állítom, még a sugallatok szintjén sem, hogy a tradicionalisták (*per definitionem* vagy tipikusan vagy legtöbbször) hamisítanak; azt viszont állítom, hogy éppen ezért még a valóban régről létező, valóban hagyományos jelenségek tradicionálisaként való megjelenítése is kreatív értelmezést, a tradicionalista ideológia alkalmazását, konstruktivizmust igényel.

Tisztában vagyok azzal is, hogy az utolsó két bekezdés gondolatai további elméleti alátámasztást igényelnek – ennek kidolgozása azonban ebben az írásban csak a dolgozat legfontosabb részeinek rovására lenne lehetséges. A tradicionális/tradicionalista/történelmi magyarázat kérdéskör elméleti kifejtésére más írásaimban fogok sort keríteni; itt a továbbiakban a magyar társadalomtudományos tradíció néhány alpműve segítségével próbálom feltárni az ilyen tradíció-konstruáló folyamatokat.

A CSALÁD-/GENDER-IDEOLÓGIÁK

A továbbiakban először a családszerkezettel, a családon belüli együttműködéssel és a család intézményének makrotársadalmi szerepével, a tipikus és a normatív megítélt gender szerepekkel és viselkedéssel kapcsolatos ideológiákról (röviden *család-/gender-ideológiák* vagy *Cs/G-ideológiák*) lesz szó. Egy korábbi publikációm (Dupcsik 2012) idevágó részleteit vázlatosan felidézve: a valóban tradicionális család-/gender-ideológiák a nőkben intellektuálisan és morálisan alacsonyabb rendű lényeket láttak, akik autonóm individuumként makroszinten nem integrálhatók (Coole 1993, Shakar 2004), csak mikroszinten, a család intézménye segítségével, minden egyes nőt valamely férfi családfő gyámsága alá helyezve. Az ideáltipikus tradicionális családban *elvileg* nem volt lehetőség a nők esetleges családi üzemén kívüli, tehát fizetett munkájára, így nem volt szükség az alapfokúnál magasabb képzésükre, illetve, „természetesen” nem lehetettek önálló jogi- vagy politikai szubjektumok sem (a gyakorlatban természetesen ezek az elvek számtalan esetben sérültek, pl. a fizetett női munka a középkorban és a koraújkorban is létező jelenség volt, a magas halandóság miatt sok nő vált *de facto* családfővé, stb.).

A középkorban és a koraújkorban a házasság intézménye – egyrészt mint a morálisan kockázatos szexualitás karanténjaként, másrészt a legitim utódlás biztosítása közegeként (Duby 1987) – egyfajta kompromisszumnak számított a hétköznapi élet igényei, és az ekkor főleg egyházi keretekben megfogalmazott ideológia között. A mindennapi élet számára kiemelten fontos volt a család gazdasági, illetve presztízsemelő vagy-biztosító szerepe is, ez azonban nem kapott jelentőséget a Cs/G-diskurzus-ideológiákban.

A férj-feleség, illetve a szülő-gyerek viszonyban az ideologikus kulcsfogalmak a hatalom, a tekintély és az

² E ponton köszönöm meg anoním lektoraim értékes, többek között a fogalmaim tisztázására felhívó megjegyzéseit.

engedelmesség voltak. Ariès (1987) híres tézise szerint a 17–18. században született meg a gyermekek iránti szülői kötődés normája, legalábbis a nyugat-európai középrétegekben; mások ezt tagadják (Pollock 1983), de már maga a vita is mutatja, ha létezett is érzelmi kötődés a gyerekekhez korábban is, ennek ekkor még nem volt ideológiai relevanciája. Hasonlóképp, a 18–19. századra tehető annak az eszmének a megszületése és elterjedésének kezdete, mely szerint a normatív jó családban a házastársakat speciális érzelmi kötelék, intimitás köti össze. A házasság „kötelező” intézménynek számított, az egyedülálló lét volt az, amely magyarázatra és legitimációra szorult (Kaufmann 2008: 3–7).

Jelen keretek között nem tárgyalhatjuk a tradicionális család-/gender-ideológia válságba kerülésének és felbomlásának teljes folyamatát (Therborn 2004). Az egyik „utódideológia”, a *tradicionalista familizmus* sajátosságairól már több alkalommal írtunk (Dupcsik–Tóth 2008, 2014; Dupcsik 2012); röviden összefoglalva:

- az ideológia a formális gender egyenjogúság elismerése mellett is a férfiak aktívabb, dominánsabb, a családból kifelé orientálódó – és a nők ezzel ellentétes – szerepe mellett érvel;
- a családon belüli hatalmi viszonyok és a család gazdasági jelentőségének negligálása; az érdek vagy külső kényszer hatására létrejött család az ideáltípustól való eltérésként értelmezhető;
- a család intézményének intim érzelmi kapcsolatokra alapozása;
- szinkrón és diakrón stabilitás, azaz a monogámia és az élethosszan tartó házasság eszménye;
- a (házasságon alapuló) családi lét mint olyan – értékhordozó, míg az egyedül élés illetve a nem normatív összetételű vagy szerkezetű családban való élet, az értékrend sérülésére, *anómiára utal* (vagy legalábbis nagy valószínűséggel *anómiához vezet*).

Mint minden paradigma (Kuhn 1984), a familizmus Cs/G-ideológiája is visszavetíti a múltra saját normatív családképének egyes elemeit – a formális gender egyenjogúság elvének kivételével –, ezáltal konstruálva meg az ún. *tradicionális családot* (TCs-ideológia). Sematikusan úgy jeleníthetjük meg ezt a tradicionalista tradicionális családot, mint

- amelyet a férfi családfő dominanciája jellemez, ez azonban elsősorban a tekintéllyel és a hagyományos normákkal magyarázható, nem pedig a férfi hatalmi pozícióival;
- ugyanakkor a családon belüli aszimmetrikus hatalmi viszonyok a TCs-ideológia szerint összeegyeztethetők az intimitás viszonyaival, a szeretet diskurzusával;
- monogámia; a válás egészen kivételes volta;
- nagycsalád, azaz több generáció együttélése; és
- a „sok gyerek” normája és gyakorlata.

A familizmus szerint az így felfogott tradicionális család egyrészt valóban „ősi”, tehát alapvető keretei több évszázados múltra vezethetők vissza; másrészt e családtípus „természetes közege” egy tradicionális paraszti világ, amelyre szigorú státushierarchia, munkaétosz, összetartó, önellátásra törekvő, zárt faluközösség jellemző.

A továbbiakban három – a magyar társadalomtudományos gondolkodásban meghatározó jelentőségű – mű alapján próbálom rekonstruálni e konstrukció folyamatát.

A NÉPI ÍRÓK – ERDEI ÉS SZABÓ

Mindhárom mű – Erdei Ferenc korai tanulmánya, *A makói parasztság társadalomrajza* (1980a), Szabó Zoltán szociográfiája, *A tardi helyzet* (1937), illetve Fél Edit és Hofer Tamás Átány-trilógiája (1974, 1994, 2010) – szerzőinek abból a meggyőződéséből született, hogy bár az ő korukban már csak a maradványai láthatók, de ők ahhoz a (feltehetően utolsó) generációhoz tartoznak, akik még rekonstruálhatják, leírhatják, elemezhetik a „hajdanvolt tradicionális világot”.

Erdei és Szabó, a népi írók két reprezentánsa a maga művét az 1930-as években készítette. „A család mindenekelőtt gazdasági egység, munkaszervezet” – szögezi le Erdei (1980a: 34). „...[A] család... a gazdasági érintkezések leghatékonyabb látható egysége... [másrészt a] családhoz tartozás a társadalmi helyzet megjelölését jelentette. (...) Csak harmadsorban szolgálta a család az utódok felnevelését. A harmadrendűség társadalmi harmadrendűséget jelent, azt, hogy a gyerekek a család egységében alárendelt szerepet játszanak, az ő érdekük egyedül a családi vagyon megőrzésében érvényesül” (Erdei 1980a: 33–34).

Erdei nem hagy kétséget afelől, hogy a tipikus makói parasztcsaládokra az intim érzelmi kötődés nem volt jellemző.³ Már csak azért sem, mert – akárcsak a koraújkorig Európa egészében, valamennyi társadalmi rétegben – fizikailag is hiányzott az intim magántér: „Akárhány tagja is volt a családnak, az mind egy szobában lakott, gyermekek hárman, négyen egy ágyon, vackon, zsellérek, gazdák közt egyaránt” (Erdei 1980a: 54–55).

Erdei csak röviden foglalkozik a családdal, e téren levont konklúziója azonban a tanulmány egészének tézisét ismétli és konkretizálja: a tradicionális keretek bomladoznak, miközben nem állt a helyére új keret. Ennek ellenére: „A család mind a multbeli, mind a jelenbeli paraszttársadalom kötelező egysége. Akármilyen nemű és korú egyénnek is lehetetlen a családon kívül élnie, de ezenfelül tiltott is. A társadalom elítélte és elítéli azt az egyént, aki elhagyja a családját, még inkább, ha másikba sem kerül bele. A korai megházasodás, a ritka elválás a legszembeötlőbb megnyilatkozása e fölfogásnak” (Erdei 1980a: 34).

Szabó Zoltán felfogásában a valóban tradicionális tardi parasztcsalád – totális intézmény. „A tardi ember egész életében a családnak dolgozik, még egy-két átmeneti esztendő sincs az életében, amikor egyedül a maga gazdája lenne. Amíg megnősül, a szülei számára hozza a keresetet, amiből a falun kívül a maga passziójára alig költ; mikor megnősült: a maga családjának. A tardi ember életének minden napján családtag. A tizenhárom esztendő fiút már felelősség terheli a család jólétéért, mert a kereset, amelyet a nagybirtokról hoz, már egyik alapja az életnek” (Szabó 1986 [1936]: 167)

Ráadásul a család nem csak a legszorosabb, de gyakorlatilag az egyetlen közösség a faluban. A banfieldi amorális familizmusra (Banfield 1958) emlékeztet a helyzet: mivel az emberek sem a hatóságokban, sem egymásban nem bíznak, kizárósan alapon maradnak a családtagok. Tekintettel arra, hogy mind a jobb-, mind a baloldali ideológiák milyen hangsúlyt fektetnek a „hagyományos közösségek” toposzára, érdemes hosszab-

³ S nem a saját élményeit formálta ideológiává: Erdei felnőttként is nagyon jó kapcsolatot tartott a szüleivel (Huszár 2012).

ban is idézni: „A család a tardi társadalom, természet szerint legszorosabb, de majd egyetlen közössége is. A szomszédság és rokonság szerepe a családé mellett nem túlságosan jelentős, illetve a rokonság valamennyire a tágabb családot jelenti; nehéz időkben támogatást és leginkább protekciót is, ha valamilyen munka akad. A tágabb közösség a falu: nem a tágabb család. A falunak alig találkozhatunk olyan közös megnyilvánulásával, amely több, mint bizonyos »tardi öntudat«, enyhe lokálpatriotizmus, közös gyűlölet a helyi közigazgatás ellen, az adó ellen. Családon túli szövetkezések munkára, keresetre, egyébre nagyon ritkák, a piacra kiki maga viszi be a hosszú úton néhány tyúkját, vagy a pár tojást, amit a tyúk adott. Az egyes családok külön-külön, sok tekintetben egymástól távol küzdenek az étellel, kenyérrel, a bajt, ami a családot éri, a tágabb közösség csak észreveszi, de segíteni alig próbál rajta. A családok magukban küzdenek, egymástól kissé bizalmatlan távolságban, mint házaik, amelyek nem támasztják egymásnak falaikat” (Szabó 1986 [1936]: 167–168). A gondolatmenet Erdei minősítésére rímel, mely szerint a parasztság a legindividualistább osztály” (Erdei 1980a: 26).

Egy Erdei-hivatkozás után szögezi le Szabó is: „aki családot alapít: termelőközösséget alapít, melynek életképesnek kell lennie; el kell tudnia látni a szükséges munkákat. Az asszonynak szerepe van a termelésben és ez a szerepe majdnem fontosabb annál, amit mint nő tölt be. (...) Kis torzítással mondhatjuk, hogy a házastársak életének inkább központja a föld és a földművelés, mint az ágy és az asztal” (Szabó 1986 [1936]: 169). A szexuális hűtlenséget is súlyosabban ítélik meg, ha a házasságtörő anyagi javakat adott a szeretőjének, és a prostitúciót is inkább a (családi) pénz kiadása miatt ítélik el, nem erkölcsi alapon (Szabó 1986 [1936]: 171).

A házasság előtti nemi élet – a korabeli budapesti értelmiségi szemszögéből – viszonylag elterjedt, Szabó „gyakori kivételnek”, nem szabálynak minősíti a házasságig megőrzött szüzesség gyakorlatát (Szabó 1986 [1936]: 179–181). Normaszegésnek számított volna viszont az ilyen kapcsolatok házassággá alakításának szándéka, mivel éppen az érdekviszonyok nyílt preferálása számított a tradicionális normának: „A fontos a »megélhetőség«, nem a szerelem – mondják a parasztlegények... A házasság gazdasági szempontjait a tardiak alig takargatják... A legények egytől-egyig realisták, ha házasságkötésről beszélnek, munkatársat választanak maguknak, szeretőjük úgyis volt, rendesen több is a házasság előtt” (Szabó 1986 [1936]: 170).

Miközben általában Szabó is bomlófélben lévőnek látja a tardi mikrotársadalmat (is), a családi élet és ideológiák tekintetében explicit leszögezi: nem a (torz) modernitás hatásáról, hanem egyértelműen a régi világ értékrendjéről írt (Szabó 1986 [1936]: 171). Ezzel a valódi, nem stilizált tradicionális társadalommal már az korabeli – familista értékrendet valló – középosztálybeliek sem tudtak mit kezdeni: „A falubeli értelmiség egyik fiatal tagja csodálkozott, hogy noha csaknem kizárólag »érdekházasságokat« kötnek, mégis nagyon ritka a válás, vagy akár az, hogy egy ilyen házasság feltűnően boldogtalan. Aligha hitte volna el, hogy a házasságok éppen azért sikerülnek, mert ilyen szempontok szerint kötik őket” (Szabó 1986 [1936]: 170).

Erdei Ferenc már a *Makói paraszttársadalom* írásakor ideológiai értelemben balra tartott, hogy az évtized második felére eljusson a marxizmusig, míg Szabó Zoltán jobboldali szellemi közegeből (Huszár 1986) érkezett – megközelítésük, érvelésük, kritikai hozzáállásuk mégis rokon egymással. A népi írók mozgalmának tagjaiként mindketten úgy érezték: Magyarországon a hagyományos világ felbomlása már nemzedékek óta tartó folyamat, a modernizáció már régóta zajló, mégis frusztráló mértékben megkésétt, illetve torz formákat öltő folyamat;

tehát a két világháború közötti korszakban a régi integrációs formák már nem, az újak még nem működtek. Miközben egyrészt úgy vélték, hogy túl jól ismerik a modernizáció negatívumait ahhoz, hogy maradéktalan lelkesedéssel javasolják e folyamat további kibontakozását, másrészt azt is látták, hogy nincs visszaút: a korukig élő tradicionalitás vagy társadalmilag irreleváns külsőséggé, vagy funkcióját veszítve éppen hogy a paraszti élet feszültségeit növelő tényezővé, vagy nagyvárosi igényekre gyártott *árucikké* vált (Szabó 1986 [1936]: 56, 129, 156–157; Szabó é. n.).

Az első generációs értelmiségi Erdei végül a marxizmusban talált kiutat, s ez vezette őt arra, hogy 1944 és 1956 között a hagyományos paraszti világot erőszakkal felszámolni kívánó hatalom eszköze legyen. A többgenerációs mobilitás „termékeként” budapesti születésű értelmiségi Szabó Zoltán kevésbé bizonyult hajlamosnak a radikalizálódásra. Munkája ideologikus tartalmát reflektáltan vállalja, nyíltan „küldetésnek” tekinti, hogy kutatásával a korabeli magyar középosztálybeli közvéleményre hasson (Szabó 1986 [1936]: 12–14). Az adatközlőit és az őt elválasztó társadalmi és kulturális szakadékot, bár nyomasztónak találja,⁴ nem próbálja elfordulással vagy egy stilizált „közös identitás” felvállalásával elfedni.

AZ ÁTÁNY-TRILÓGIA

Fél Edit és Hofer Tamás professzionális néprajz-kutatók voltak, akik az átányi vizsgálatot elkezdése előtt már száznál több magyar faluban kutattak (Fél–Hofer 2010: 25). A vizsgálat kezdetekor – 1951-ben – már mind a kutatók, mind az általuk vizsgált népesség tisztában volt azzal, hogy a *tradicionális világ* túlélő elemeinek erőszakos felszámolása is megkezdődött, tehát e múlt tanulmányozása szempontjából elérkezett „az utolsó perc”.⁵ A kutatás másfél évtizedet vett igénybe, majd – szokatlan módon, máig sem igazán tisztázott okokból (Kósa 1998: 311) – a magyar hatóságok engedélyével nyugati kiadóknál, angolul és németül jelent meg először; a három kötet egyike csak 1997-ben, a legfontosabbnak tekinthető „*Mi, korrekt parasztok...*” (továbbiakban:) 2010-ben jelent meg először magyarul (a harmadik kötet – Fél–Hofer 1974 – pedig e sorok írásáig sem).

A Fél és Hofer trilógiájából rekonstruálható *alaphipotézis* a következő:

1.) a rendi korszakban évszázadokon át létezett egy organikusan kialakult, önfenntartó, jól integrált *tradicionális (paraszti) világ*; vagy legalábbis olyan paraszti világok léteztek, amelyek tényleges viszonyai, az eltérések regisztrálásával, de jól leírhatók lennének ezen *ideáltipikus tradicionális világ* képének segítségével. Ez a tradicionális világ a modernizáció folyamatában legnagyobbreszt felbomlott vagy megváltozott, de Fél és Hofer 1951-ben még tanulmányozhatónak vélte, további két *segédhipotézis* segítségével: a detradicionalizálódás folyamata régióként, településeként és társadalmi rétegekként különböző sebességgel haladt, márpedig

2.) a szerzők szerint Átányban, különböző okok találkozása miatt (erre még visszatérek) a

4 „Nehezen akarnak leülni, megszokták, hogy nadrágos embertől parancsot kapnak, amit állva kell fogadni, tisztességtudóan, levett kalappal, azzal a minden megnyilvánulásában várakozó és áhítatos jobbjágy magatartással, amit annyira megtanítottak nekik a századok” (Szabó 1986 [1936]: 37; lásd még 46)

5 „Amikor kemenesalji gyűjtésem fényképeit elvesztették a Néprajzi Múzeumban – idézte fel Voigt Vilmos az Arányok és mértékek vitáján a BUKSZ-ban –, és fél év múlva (!) vissza kellett mennem ezeket újrakészíteni – épületek tűntek el: mivel közben megint »behozták a kolhozt«.) Fél és Hofer átányi kutatása később vagy nem lett volna megismételhető, vagy teljesen más tényeket adott volna” (Voigt 1998).

detradicionalizálódás folyamata jobban lelassult, mint a legtöbb magyar faluban.

3.) Ráadásul Fél és Hofer szerint a modernizáció erodáló hatása a kutatásuk fókuszába helyezett kisbirtokos réteg, a „*korrekt parasztok*” – tehát Átány meghatározó jelentőségű, mintaadónak tekinthető rétege – esetében érvényesült a legkevésbé.

Fél és Hofer ezen sémája következtében leírásuk szinte falszifikálhatatlan lett: Átány leírásakor bármi, ami „rég” (vagy *a falubeli adatközlők szerint régi*) volt, szinte automatikusan, különösebb érvelési kényszer nélkül beépült a „*tradicionális paraszti világ*” képébe, míg bármi, ami *nem* illett e tradicionális világ képébe, „*beszivárgó*” modernizációs fejleménynek minősülhetett; mivel bevallottan *nem tipikus, hanem tradicionális falut keresetek*, Átány a többi faluhoz képest való „*másságának*” bármilyen kimutatása nem cáfolja a megközelítés adekvát módját – ugyanakkor bármilyen párhuzam más falvakban leírt társadalmi jellegzetességhez erősíti azt.

Bár a továbbiakban amellett fogok érvelni, hogy Fél és Hofer konstruálja a „*tradicionális paraszti világ*” képét, ezt nem „leleplező”, nem kritikai éllel teszem. Fél és Hofer konstruktivista attitűdjé éppúgy magyarázható az *akkori* társadalmi kontextusra való kreatív reagálásként (erre még visszatérek), mint ahogy Erdei és Szabó viszonyulása is az a kései Horthy-kor társadalmára. Az érzékeny leírásokban és megfigyelésekben páratlanul gazdag Átány-trilógia mindenképp a 20. századi magyar társadalomtudományos irodalom klasszikusa marad – noha éppen központi hipotézise szorul árnyalásra.

A fent említett konstrukció – a legtöbb, Fél és Hofer által leírt társadalomszerkezeti elem, szokás, tipikus viselkedés, mentalitás, attitűd stb. esetében – alapvető folyamata a következő:

1.) *ha ráfókuszálnak*, akkor maguk a szerzők állapítják meg, hogy azt nagyon gyakran már a 19. század utolsó harmada előtt is jelentős – nem csak területi, hanem szerkezeti – változások jellemezték; illetve hogy

2.) legtöbbször az 1880-as és 1910-es évek közötti időszakban, tehát Fél és Hofer legidősebb adatközlői születési éve körül alakult ki vagy változott meg a korábbiakhoz képest lényeges mértékben – sarkítva: ezek nem annyira tradicionális jelenségek, hanem *korai modernizációs termékek*. Mégis,

3.) amint a fókusz tovafordul más témák felé, tehát a szöveg további részében már hallgatólagosan (vagy olykor explicite, akár más szöveghelyekkel inkonzisztens módon is) mint az évszázadokra visszanyúló átányi tradicionális világ részei bukkannak fel.

Birtokviszonyok és gazdálkodás

Eredetileg azt terveztem, hogy több téma – a helyi oktatási rendszertől az viseleteken és a gazdasági kapcsolatokon át a katonáskodással kapcsolatos szokásokig – részletesebb, függelékekbe illesztett vizsgálatán keresztül mutatom ki az Átány-trilógia konstrukciójának fent vázlatolt működését. Ez a megoldás azonban mind terjedelmileg, mind tartalmilag szétfeszítette volna a tanulmány kereteit, ezért csak az átányi földbirtok-viszonyok és az ezzel szoros kapcsolatban álló demográfiai viszonyok rövid története terén teszem meg ezt a kitérőt.

„*A jobbágyság törvénybe iktatott eltörlése csak lassanként hozott változást az életnek abba a hagyományos rendjébe, ami a jobbágyság hosszú időszaka alatt megszilárdult. Voltaképpen ezekről a változásokról szólnak a tanulmány következő fejezetei, melyek a gazdálkodás, családszervezet, rétegződés, községi önkor-*

mányzat stb. vonatkozásában...” (Fél–Hofer 2010: 48). Erdei híres „megfagyott hordó”- hasonlata (Erdi 1980b: 142–143) köszön vissza: a rendiség által félezer éven át rögzített társadalmi viszonyok a jogi keretek megváltozása után egy évszázaddal sem változtak meg lényegi vonásaikban.

Tízegynéhány oldallal később azonban, „a birtoklás rendjéről” szóló alfejezetben olyan, kétszáz évre elnyúló változássorozat tárul elénk, amelyben a jobbágyszabadítás szimbolikus pillanata szinte elveszik. „Az utolsó kétszáz év alatt többször is újra felosztották az átányi határt. Változott a földből való részesedés rendszere, jogi alapja is” (Fél–Hofer 2010: 64). A 18. század derekáig az átányi határ osztatlan egységet alkotott a földesurak tulajdonában, a falu közös használatában, amelyet az előljáróság osztott ki az egyes jobbágyságok között (akiket a *Korrekt* konzekvensen *gazdának* nevez, e korban is). A felosztás mértékének alapja „az egyes gazdák változó igaereje és igénye... [tehát] gyakorlatilag természetes határa volt az igények kielégítésének” (Fél–Hofer 2010: 64), majd egy mondat következik arról, hogy az újraelosztás konfliktusokkal is járt – más községekben.

A *Korrekt* szerint az állandó telekrendszer, tehát amikor a földesúr tulajdonában lévő telek egy-egy jobbágyszabadításban volt, aki rendelkezési jogát nem idegeníthette el, de öröközhette, Átányon csak a 18. század derekán alakult ki. Tegyük hozzá, hogy éppen ez az a kor, amikor az állam fokozott ellenőrzést próbált gyakorolni az úrbéri viszonyok felett – ez arra emlékeztet, hogy bármennyire régi is egy adott intézményrendszer, „tradicionális” mivolta mégis sajátos fényt kap, ha arra gondolunk, hogy a törvényhozás és/vagy az állam országosan egységes elvek alapján ismételtén újraszabályozta.

Országosan az 1760-as évek úrbéri rendezése és 1848 (tehát a jobbágyság megszűnése) között egyrészt, bár folyamatosan *nőtt a telki állomány mérete* (Fónagy 2003: 45.), a teljes jobbágyság *száma* nem csökkent, *arányuk* azonban az úrbéres népesség mintegy kétharmadáról kevesebb mint 40%-ra esett vissza (Katus 2007: 576). Úgy is mondhatnánk, hogy az összlétszámában gyarapodó parasztságon belül *megtelt a teljes jobbágyság „ökológiai fülkéje”* – s nyilvánvalóan feszültséget okozott, hogy a parasztság jelentős része, majd többsége kiszorult belőle. Kitekintve a jobbágyszabadítástól az Átány-vizsgálatig terjedő bő évszázadra: ez a szociodemográfiai feszültség csak fokozódott, mivel az ország népessége nőtt, miközben a paraszti népesség *aránya* a 19. század végétől a 20. század közepéig szinte stagnált. Bár a magyar társadalmi gondolkodás valamennyi *mai* hagyományában kisebb szentségtörésnek számít, mégis le kell szögezni: a földkérdést *nem* elsősorban az 1945-ben végül bekövetkezett földosztás oldotta meg,⁶ mint inkább a paraszti népesség számának és arányának gyors csökkenése az 1950-es évektől.⁷

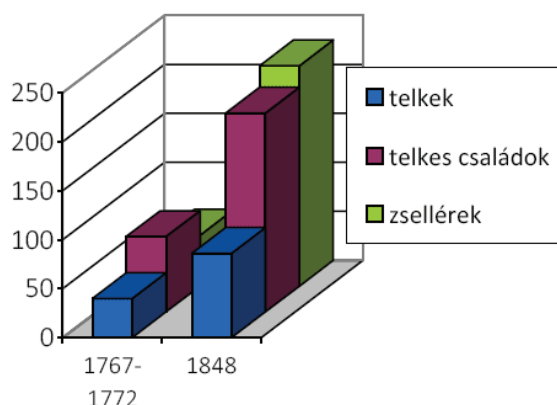
Visszatérve Átányra: az állandó telekrendszer kialakulása „*nem akadályozta meg új telkek létrejöttét. A jobbágyseltelek száma 1767 és 1848 között megkétszereződött*” – írják a szerzők a *Korrekt* 64–65. oldalán. Korábban azonban maguk a szerzők vetették össze a telkek számának alakulását a népességnövekedés ütemével, s ebből kiderül (1. ábra), hogy a telekszám Átányon sem tartott lépést a népesség növekedésével: a fent említett időszámban a teljes családok száma 2,6-szorosára, a zselléreké⁸ 4,3-szorosára nőtt.

6 „A földreform után Átány lakosságának csaknem 90%-a földbirtokos lett, ezeknek a földbirtokosoknak... több mint 70%-a azonban továbbra is rá volt utalva földje megmunkálása mellett kiegészítő keresetre” (Fél–Hofer 2010: 69.). Így volt ez országosan is: a földosztás után, 1947-ben országosan a birtokoknak még mindig 68,1%-a kisebb volt 5 holdnál, 86,9%-a pedig 10 holdnál.

7 Más kérdés, hogy társadalomlélektani szempontból túlbecsülhetetlen a földosztás pozitív, illetve az 1950-es évek „modernizációjának” negatív hatása.

8 Az 1/8 telekkel kevesebbrel rendelkező vagy teljesen föld nélküli úrbéres népesség.

1. ábra. Földbirtok és demográfiai viszonyok Átányon, 1767–1848

Saját szerkesztés Fél–Hofer 2010: 47 alapján

A jobbágytelkek számának növekedése nem csak csökkentette, de növelte is a feszültségeket: az új telkek területét ugyanis nem szűzföldek feltörésével nyerték, hanem főleg a legelő rovására. Amikor az 1836-os törvények lehetővé tették, hogy a parasztok kérjék a földesúri és a paraszti legelő elkülönítését, a faluban „nagy izgalom” támadt, két jobbágyot le is tartóztattak „lázítás” miatt. A nyugtalanságot azonban nem sikerült elfojtani, csak jogi útra terelni: megkezdődött a még 1848-ban is tartó nagy legelőelkülönítési per.

Az 1848-as törvények alapján a korábbi telkes jobbágyok polgári tulajdonba kapták korábbi telkeiket, miközben a zsellérek, tehát már akkor a paraszti népesség nagy többsége nem kapott földeket. A birtokrendezés tényleges folyamata elhúzódott az 1860-as évekig: Átányon is csak 1864-ben érkezett el az ideje annak, hogy megkérdezzék a gazdákat: milyen rendszerben osszák ki a földjeiket? A túlnyomó többség maradt a jobbágysorsokból örökölt nyomásos rendszer és vetéskényszer mellett, míg 28 gazda szakított vele – utóbbiak egy tagban kapták meg a földjüket. A következő nemzedék életében azonban ismét gyarapodhatott azok száma, akik elégedetlenkedtek a rendszerrel, s amikor az új mezőgazdasági törvény (1894) lehetővé tette, megkísérelték felbontani azt. „A község közvéleménye éppúgy felbolydult, mint két emberöltővel korábban a legelőelkülönítés ügyében. Perre került a sor és a bíróság ítéletével 1901-ben gyakorlatilag megszűnt a vetéskényszer, a földművelés jobbágysorsból örökölt háromnyomásos közös rendje” (Fél–Hofer 2010: 66). A háromnyomásos rendszer megszűnésével értelmetlenné vált, hogy egyes birtokok 50-60 tagban voltak szétdarabolódva, tagosítási folyamat kezdődött, amely egészen 1927-ig elhúzódott (Fél–Hofer 2010: 371). Ennek ellenére a trilógiában „az átányi birtokok” magától értetődő sajátosságaként tűnt fel a széttagság.

Időközben a parasztok megszerezték egyes földesúri földeket is; a filoxéria után eladogatták a szőlőparcellákat idegeneknek, ugyanakkor az 1910-es években az átányiak a hevesi határban szereztek szőlőket (Fél–Hofer 2010: 66); „1866-ban megjelent a törpebirtoknak egy új típusa is: a zselléreknek kimért apró parcellák, a masszák” (Fél–Hofer 2010: 67); a legelőméret szinte folyamatos csökkenése miatt többször is alapvetően átfarmálódott az állattartás jellege és jelentősége is.

„Átányon a 15-20 holdas gazdaságoknál húzódik a határ, amely fölött a birtok kiegészítő kereset és munkavállalás nélkül eltarthat egy parasztcsaládot. 1935-ben az átányi birtokok mintegy 80%-a ennél kisebb volt s ugyanakkor a mezőgazdasági keresők 47,8%-ának semmi földbirtoka nem volt” – közlik a szerzők a fent ismer-

tetett alfejezet legfontosabb adatsorát. Tegyük hozzá: a jobbágytelek (amelynek „mértékegysége” szintén az volt, hogy a közfelfogás szerint el tudott tartani egy parasztcsaládot) mérete Átányon 42 hold volt – tehát a 15-20 hold ehhez képest jelentős változás, amely a termelékenység növekedését is mutatja. Az 1945. évi földosztás előtt az átányi birtokosok tizedének,⁹ az átányi mezőgazdasági keresők 5,2%-ának volt 20 holdasnál nagyobb földbirtoka. „A járással, tájjal, országgal való összevetés mégis egy-két százalékkal vagy ezrelékkel kedvezőbbnek tünteti fel Átány birtokmegoszlását...” (Fél–Hofer 2010: 67). Nem többel.

„Eltartani egy családot” – nem egyenlő az „önellátó családi birtok” fogalmával; Átány ideológiájában mégis kitüntetett szerepe van az *önellátás* fogalmának. E téma kapcsán ismerős sémával találkozhatunk: amikor Fél és Hofer a gazdasági viszonyokra fókuszál, akkor egy árutermelő, a „tőke” (maguk az átányiak nevezték így) kategóriájának kitüntetett szerepet tulajdonít (Fél–Hofer 1997: 393–413), már 20. század elején kiterjedt hitelfelvételi gyakorlatot folytató falu képe rajzolódik ki; a fókusz elfordultával azonban az „önellátó korrekt parasztok” illetve „önellátó falu” ideológiája jelenik meg. A „Szűkölködés és hitel” címet viselő fejezetben (Fél–Hofer 1997: 410–413) például a szerzők azt hangsúlyozzák, hogy addigi példáik zöme a jól funkcionáló birtokról szólt, vannak azonban anyagi gondokkal küszködők is, akik rászorulnak a kölcsönökre – itt előbb az ún. gabonahiteleket, majd a rokoni kölcsönöket tárgyalják, végül rátérnek a banki hitelekre, „amelyektől mindenki félt”, s amelyek igénybe vételéről néhány anekdotikus példa szól. Például: „Boross János úgy tudja, hogy nagyapja 1866-68-ban, a tagosítás alkalmával az Eger és Vidéke Takarékból vett fel 400 koronát” (Fél–Hofer 1997: 413) A trilógia másik kötete egy hangsúlytalan megjegyzéséből azonban más kép rajzolódik ki: „1905-ben... a parasztbirtokok általában forgalmi értéküknek 37%-áig, illetve 39%-áig voltak kölcsönökkel megterhelve. Az ebben az időben készített paraszti háztartásfelvételek azt mutatják, hogy egyes családok jövedelmének 10-12%-a, sőt 20-24%-a is kamatra ment. Az új kölcsönök közel egynegyed részét régi kölcsönök rendezésére vették fel” (Fél–Hofer 2010: 362).

Vagy: a *Korrekt* oldalakon át sorolja, térképen ábrázolja „Átány gazdasági kapcsolatait” (Fél–Hofer 2010: 355–361); csak e szakasz első két oldalán 15 helyszínt neveznek meg, amellyel Átálynak gazdasági kapcsolatai voltak, beleértve a konkrét településeken kívül „a közeli katolikus falvakat”, „a Jászságot”, „a Szepességet”, „a Tisza menti majorokat”, az „északra fekvő (jelenleg Szlovákiához tartozó) hegyvidéket” (Fél–Hofer 2010: 355–356) (és nem beleértve a „kaszás tót” által bevont „sziléziai, ausztriai, magyarországi gyárat”); csak ezen a két oldalon 54 terméket neveznek meg (néhányat többször is), amelyet az átányiak rendszeresen eladtak a falun kívül, vagy onnan szereztek be. Mégis, éppen e hosszú felsorolás *tanulságait* foglalják össze ekképpen a szerzők: „Túlnyomóan önellátó társadalom képe ez, melyben önellátásra törekedtek az egyes háztartások, gazdaságok, és önellátásra törekedett a község is...” (Fél–Hofer 2010: 361). Éppen az Átány-trilógia alapján jelenthetjük ki, hogy az *önellátás* az átányiak ideológiája volt, nem gyakorlata.

Összegezve: a szerzők felfogásában a rendiség évszázadai alatt megszilárdult társadalmi rendszer 1848-as „hivatalos” felszámolása után is nagyon lassan kezdett leépülni, s a folyamat még egy évszázaddal később sem zárult le. Ezzel szemben saját anyaguk is azt mutatja: az általuk szemügyre vett utolsó két évszázadban¹⁰

⁹ A földosztás után 16,4%-ának (Fél–Hofer 2010: 68).

¹⁰ Ahogy nyilvánvalóan korábban is. Miközben az átányiak és a kutatóik újra meg újra a falu középkorra visszanyúló folytonosságát emlegetik, ekkor egészen más volt a birtokstruktúra és – természetesen – a vallási miliő is; a falu a török időkben többször

a falu birtok- és gazdasági viszonyrendszere folyamatosan változott, ismételten átalakult. A kutatott rendszer számos eleme persze valóban régi lehetett, mások viszont a 19. század végének, vagy a 20. század első felének a termékei; de hogy ezen elemekből mi került be az átányiak és a Fél–Hofer szerzőpáros *tradicionális világába*, csak laza összefüggésben volt az adott jelenség tényleges „életkorával”.

Az átányi tradicionális család

Fél és Hofer által leírt tradicionális család *patriarchális*: a férfiakat magasabb rendűnek tekintették a nők-nél,¹¹ a férfi családtagok domináltak a nők felett, illetve az apa a háznál élő fiai felett, még akkor is, ha azok már házasok. „A fiúgyereknek jobban örülnek, mint a lánynak, B. J.-nak négy lánya lett, egy fia sem, »de ha az Isten úgy adta, úgy kell megelégedni« – szavakkal törődött bele. A fiú ugyanis továbbviszi a nevet... [valamint] ő lesz gondviselője szüleinek öreg napjaira. Azért is szükséges a fiú utód, »hogy amikor én azt az aggkort megérem, legyen gondviselőm, aki rám gondol«” (Fél–Hofer 2010: 136). Tanulságos, hogy a férfi felsőbbrendűség legitimálásakor az adatközlő az ő potenciális *gondviselőjeként* kezelte a fiúgyermeket – miközben más szöveghelyen az tűnik tradicionális normának, hogy a gazda haláláig kézben tartja a birtok irányítását, s így nem szorul a fia gondoskodására. „Általános elvként mondják Átányon: »ne vetközz le, míg le nem fekszel«. Annyit jelent, hogy a gazda haláláig tartsa meg magának a vagyont. A kíváncsok, régies megoldás az volt, hogy a felnövekvő fiúk az apa házához hazahozták feleségüket, vele együtt gazdálkodtak.¹² De kiváltképp ott, ahol több testvér van, ez többször nem valósulhat meg” (Fél–Hofer 2010: 268).

A (minél korábbi) házassodás megkerülhetetlen erejű társadalmi norma, a fiataloknak házastársat általában a szülők/rokonság választ (lásd később). A falubeli státushierarchiában az egyes egyének helyzetét meghatározó legfontosabb tényező a családja és az egyén abban betöltött pozíciója. Valószínűleg ez utóbbi magyarázza, hogy „a keresztelestől kezdve a kisbabát vezeték- és keresztnévén szólítja a szülőkön kívül mindenki” (Fél–Hofer 2010: 138), illetve, hogy az átányi „asszonyok lánykori nevüket nem hagyják el a házasságkötéskor, sőt megtartják holtig” (Fél–Hofer 2010: 131). Tekintve, hogy utóbbi szokást a mai sztereotípiák a családi modernizációhoz, a női emancipációhoz köti, érdemes lenne tudni, milyen régre nyúlik vissza Átányon ez a névhasználati forma.

A válás (különélés) ritka, ha pedig több gyerek van, szinte sosem fordul elő. A családfőé a legitim erőszak joga a család valamennyi tagjával szemben, a gazda „megüthet bárkit: feleségét, fiát, lányát, menyét, vejét, cselédjét” (Fél–Hofer 2010: 128); az erőszak alkalmazása a családon belül feltehetően gyakoribb volt, mint ahogy

elnéptelenedett, a 18. században bizonyíthatóan ide is telepések érkeztek... Könnyen meglehet, hogy a „folytonosság” csupán abban áll, hogy a telepések ugyanazon a helyen építették fel a falut, ahol a régi Átány romjai álltak, s településüknek a régi nevet adták.

11 „»A nő kevesebb értékű, mint a férfi, nem is lehet összehasonlítani. Gyengébb. Nem tudja elvégezni a férfimunkát.« (...) A nemzésben is a férfi szerepe a jelentősebb: »ez természetes« – mondja az öreg Czákó István. Így a gyermeknevelésben is a férfi a fontosabb. Noha az asszonyok bajolnak a gyerekekkel, mégis a férfi a fegyelmező erő, tekintélye és hatalma miatt” (Fél–Hofer 2010: 127).

12 Tévedés lenne azt hinni, hogy „a fiúk az apjuk birtokán dolgoznak” kitétel felelne meg a korábban említett „gondviselőm lenne” állításnak: többször visszatérő, az adatközlők által is reflektált gondolat, hogy a gyerekek munkája a szolgák munkájának gazdaságosabb helyettesítője. „Orbán Ferenc, 24 holdas gazda fia így emlékezik: »En tizenkét éves korom után valóságos cseléd lettem a magunk portáján. De engem az apám nem adott volna két cselédért, mert nekem úgy parancsolt, ahogy akart, de a cselédnek csak azt, amit megfogadott«” (Fél–Hofer 2010: 141).

azt a szerzők igyekeznek feltüntetni.¹³ Igaz, olvashatunk ilyen szövegeket is: a gazdasszony „a gyerekeket meg-megüti, de sokszor csak fenyegeti, leggyakrabban azzal, hogy estére majd hazajön az apjuk, és mindent elmond neki. Közben azonban ő maga is tart a gazdától. Egybehangzó vélemény szerint az »asszonyi félelem« nagyobb még azoknál a házaknál, ahol külön van a kert, külön élnek a férfiak. »Az asszony mindig fél, hogy kikap, ha hazajön a gazda. Elég, ha a ház környéke nincsen felseperve, má kapott«” (Fél–Hofer 2010: 134).

A családtagok egymáshoz való viszonyának kommunikálásában rendszeresen egy olyan nyelv dominál, amelyet nehéz másként, mint *haszonelvűként* jellemezni.¹⁴ Példának okáért: „Az átányiak szemében nyilvánvaló, hogy a szolgák hiányzó családtagokat helyettesítettek, így beszélnek: »ha családja nem volt a földjéhez, cselédet tartott hozzá, míg a fia az iskolát el nem hatta... Míg nem arra való vót a fia, hogy odaadta volna neki a lovat, mindig cselédet tartott... A cseléd kezébe volt adva a gyeplő éppen úgy, mint a saját fiának.« Ha a fiú-gyerek fölserdült, sürgőssé vált a cseléd alkalmazása” (Fél–Hofer 1997: 169).

„»Énnekem minden vagyonnál többet ér az én családom« – mondja Bedécs Károly. »Ahun gyerek nincs, ott nincs élet. – A folytatásból azonban kiderül, hogy a szeretet csak a teljesen munkaképes(nek tekintett) gyerekekre vonatkozik: – »Én szerettem a családom, épkézláb vót mind, nem vót nyomorék bennük. Ez nagy boldogság, Isten-ember előtt méltóak voltak a tiszteletre-becsületre. Elég nagy baj az olyan családnál, ahol a gyerek hibázik, szívbeli fájdalom.« Győr Jánosnak például »nem vót örömi a gyerekeibe. Egy lánya rövidlátó,¹⁵ a másik sántaforma, a fia hitvány.« »Hiába adta az Isten a gyereket – mondogatta – nincs öröm benne«” (Fél–Hofer 2010: 135–136). A trilógia másik kötetében ugyanez a nevesített adatközlő a kemény kéz és a szigorúság szükségességét indokolja: „ha én erős nem voltam vóna köztök, mint férfi, mint apa, mi lett volna?”; ugyanő, egy harmadik idézett megnyilvánulásában „»rendőrhöz« hasonlította magát gyerekei között” (Fél–Hofer 1997: 189).

Időnként tehát hangsúlyozzák az átányiak az érzelmi kötelékek szerepét, a „szeretet-nyelvet” azonban mintha némi akcentussal beszélnek: „Amíg pólyás a gyermek, apja nemigen veszi kézbe, »nincs azon még mit szeretni«, amint azonban 6-8 hónapos korától karonülös lesz, ő is megdajkálja” (Fél–Hofer 2010: 139).

A család Átányban is „mindenekelőtt gazdasági egység, munkaszervezet”.¹⁶ „A családszervezetben és a munkaszervezetben betöltött pozíció, szerep nem választható szét...” (Fél–Hofer 1997: 188). A potenciális meny-

13 Az utolsó idézet így folytatódik: „Rendes házbán azonban erre nem kerül sor, arcának haragos kifejezése és az intő szó, a szóverés elegendő a rend fenntartására” (Fél–Hofer 2010: 128). Mint Max Weber írja: az erőszakmonopólium sosem azt jelenti, hogy a „monopolista” hatalma erőszakon alapulna, „csak” azt, hogy *ultima ratioként* mindig fennáll az erőszak lehetősége. Mint Átányon: „ha [a gyerekek] zajongtak, rendetlenkedtek, a gazda megköszörülte a torkát, és ez többnyire elég volt, hogy elhallgassanak. Ha nem, »igazságot tenni röpiült a küssék«” (Fél–Hofer 2010: 106).

14 Csak egy példa a számos közül: „A gyermeket rendesen a nagyszülők nevelik, mégis az anyáénak számítják, míg kicsiny. Öltöztetéséről hagyományosan szintén édesanyja vagy anyai nagyanyja gondoskodik, míg akkorára megnő, hogy munkája haszonra [kiemelés az eredetiben. DCs] legyen. Tulajdonképpen akkortól kezdve tart rá igényt az apa családja” (Fél–Hofer 2010: 137).

15 Bár szinte abszurd benyomást kelt az éles látás ezen felértékelése egy agrármilőben, nem tévedésről, vagy az adatközlő rigolyájáról van szó: másutt is azt olvashatjuk, hogy „már a legcsekélyebb látási hiba, például rövidlátás, házassági akadály az egyenrangúak között, mert a testi fogyatékos »teljesen értéktelenné teszi a lányt«” (Fél–Hofer 2010: 152).

16 Erre utal már a *Korrekt szerkezete* is: „A család” rész (Fél–Hofer 2010: 91–160.) „A ház és a kert” című fejezettel kezdődik (Fél–Hofer 2010: 93–108.), „A család” címet megismétlő fejezettel folytatódik, amely először egy nyári *munkanap* tevékenységét írja le (Fél–Hofer 2010: 109–115.), majd „Családformák és családi munkaszervezet” alfejezet következik (Fél–Hofer 2010: 115–126.); a rész utolsó két fejezete foglalkozik részletesen „A család tagjai”-val (Fél–Hofer 2010: 127–150) és „A házasság”-gal (Fél–Hofer 2010: 151–160.).

asszonyban elsősorban a leendő *gazdasszony* státusát betöltő munkaerőt keresik: például ha a legény *„anyja beteges volna, és kellene a házba női munkaerő, apja már korábban* [azaz a szokásos házassági kor előtt – DCs] *is figyelmezteti: »fiam, ha anyád nem javul, meg kell nősnünk»*” (Fél–Hofer 2010: 152).

A szerzők ismételten igyekeznek időtlenül réginek, tradicionálisnak feltüntetni olyan szokásokat, intézményeket, attitűdöket vagy véleményeket, amelyek változékonyságát és az általuk leírt változat viszonylag kései kialakulását – éppen ők mutatták ki másutt. Vegyük szemügyre e törekvést két példán keresztül: az egyik a párválasztás, a másik pedig a tradicionális család – nagycsalád azonosítás.

A párválasztás

Már maguk az adatközlők is *„óvilági”*, az Átány-vizsgálat jelenét 60-80 évvel megelőző kor szokásaként írják le a helyzetet, amikor a legénnyel az anyja a befejezett tényt közölte: *„»nő, megházasodtál, fiam«”* – majd csak a fiú kérdésére (*„oszt kit vettem el, édesanyám?»*) árulja el az ara nevét is (Fél–Hofer 2010: 151). Mégis, Fél és Hofer a következő oldalon már a vizsgálatuk koráig meghosszabbítja a szokás hatályát: *„Döntő változást az újabb idők sem hoztak e téren, egészen az 1950-es évekig”* (Fél–Hofer 2010: 152). *„Szabadon a vagyontalanok választhatták átányi párjukat”* – pontosítanak a szerzők, de ezt még ebben a mondatban relativizálják: *„bár sokszor itt is közbeszóltak a szülők”* (Fél–Hofer 2010: 152).

A fenti gondolatmenet közvetlen folytatása a párválasztás szempontjaival foglalkozik: *„A 19. században, több tekintetben az első világháborúig, amíg a lányok csak kis arányban részesedtek az ingatlanvagyonban, a gazdalegény elvehetett szegény lányt is. A személyes tulajdonságokat és a családi körülményeket vették fontolóra ilyenkor”* (Fél–Hofer 2010: 152). E *„személyes tulajdonságok”* részletezése után aztán Fél és Hofer visszakanyarodik oda, hogy *„az újabb időkben – kiváltképp az első világháború óta – csökkent, szépít, elmos a vagyon, a földbirtok nagysága. »Ragasztgatják a vagyont«, »illesztgetik a mezsgyéket«, »vagyon vagyont vált«, »a vagyon legkönnyebben férjhez ad meg kiházását« – hallani szünet nélkül”* (Fél–Hofer 2010: 153).

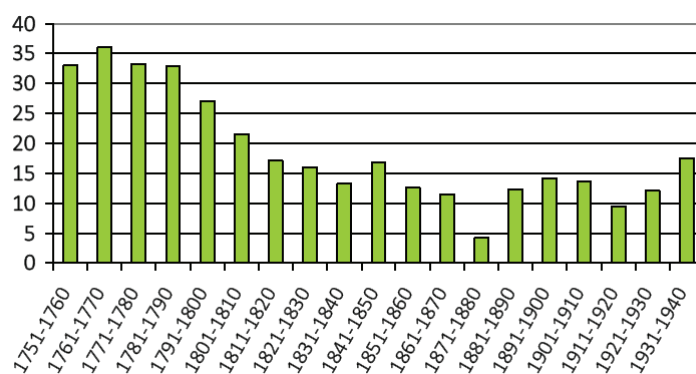
Tekintettel arra, hogy a Fél–Hofer-féle tradicionális élet minden területén milyen jelentősége volt a birtok létének, méretének, stabilitásának, fontos leszögezni: mintha a párválasztás terén lassan, és meglehetősen későn vált volna domináns szemponttá a vagyon. A jobbágykorszakban ugyanis lányok nem örökölték a telki birtoklás jogát, s amikor 1848-tól a telekből a parasztbirtok lett, amiből *elvileg* a lányok is örökölhettek, a gyakorlatban erre sokáig nem volt precedens; még 1864-ben is kivételszámba ment az a per, amelyet egy lány indított az örökségéért.

Az 1880-as évektől vált csak szokássá, hogy a lányok némi – de a fiúkéval nem egyenértékű – földet kapnak (Fél–Hofer 2010: 267), s nagyjából az első világháborútól, hogy a fiúkéval egyenlő földet kaptak (viszont a fiúké maradt az ólaskert, a gazdasági felszerelés és az állatállomány egésze, Fél–Hofer 2010: 267). Végül 1924-ben volt az első olyan *osztás*, amelynek során *„a lányok keresztülvitték, hogy a gazdasági felszerelésből a fiúkkal egyenlően részesüljenek”* (Fél–Hofer 2010: 269).

„Az egyöntetű helyi vélekedés szerint mindenki megtalálhatja illő párját a maga falujában, legfeljebb az özvegyembereknek nem akad mindig megfelelő élettárs. Ennek ellenére mégis többen vannak, akik évről évre

más községből házasodnak vagy oda mennek férjhez” (Fél–Hofer 2010: 154). A modernizáció = nagyobb (há-
zassági) mobilitás sztereotípiájával is illeszkedne ez a trend, de a szöveg egy más pontján kiderül, hogy valójá-
ban éppen ellenkezőleg, Átányon a 19. században alakult ki az alacsony szintű exogámia, amely *tradicionálisan*
sokkal kiterjedtebb volt (2. ábra).

2. ábra. Az átányi református egyháznál anyakönyvezett,
más községbeliekkel kötött házasságok évtizedenként 1751 és 1941 között

Saját szerkesztés Fél–Hofer 2010: 350 alapján

A nagycsalád-felfogás

„A magyarországi parasztcsaládokról a 19. század eleje óta rendelkezésre álló leírások szólnak 30-40 tagú családokról is” (Fél–Hofer 2010: 118) – igaz, a 20. században már sosem sikerült ilyen családot tanulmányozni, de még ennél kisebb nagycsaládot is csak nagyon ritkán (például az Átány-trilógiában is többször hivatkozott Fél 2001 [1944a] vagy Fél 1944b). Bár a szerzők – szinte vonakodva, de – elismerik: „az adatokból egyébként az sejthető, hogy a hasonló népes családok más vidéken és régebbi időszakokban sem képviselték az általános családtípust, mellettük a népesség jelentős része kisebb családokban élt (lásd Függelék: Családtípusok Átányon 1942-1945 között)” (Fél–Hofer 2010: 118), mégis, a trilógia nagy részében a *tradicionális család* általában (hallgatólagosan vagy nyíltan) *nagycsalád* (pl. Fél–Hofer 2010: 124, 126, 137).¹⁷ Már rögtön a családtípusok változatosságát – de a nukleáris család domináns voltát – leíró oldalak összegzésében ezt állapítják meg: „Ha most összegezni próbáljuk annak a 60 évnyi időszaknak az alakulását az átányi családi életben, amit példákön is szemléltettünk, azt látjuk, hogy a több nemzedéket és háztartást magába foglaló nagycsalád átadta helyét előbb a bővített családnak”¹⁸ (Fél–Hofer 2010: 126)

Nyilvánvalóan Fél és Hofer is azon meg nem nevezett „néprajzkutatók” közé tartoznak, akikkel Andorka Rudolf vitatkozik, akik bár „határozottan nem állították egyértelműen a nagycsalád kizárólagosságát, mind a gyűjtések, mind az összefoglalási kísérletek a nagyobb létszámú közösségek nyomát, emlékeit kutatták, ezt

17 Csak egyetlen példa: „a lányok egyre erőteljesebb részesedése a földbirtokból elősegíti az önálló gazdaságok létrejöttét. Megnehezíti viszont a nagycsaládok fennmaradását. A menyek földbirtoka ugyanis különvagyon, ellentétben áll a nagycsaládok hagyományos vagyonbeli közösségével – s többnyire a család szétválására vezet...” (Fél–Hofer 2010: 124). A „nagycsaládok hagyományos vagyonbeli közössége” fogalommal másutt nem találkozhatunk, a birtok általában úgy jelenik meg, mint a családfő, a gazda egyszemélyi tulajdona.

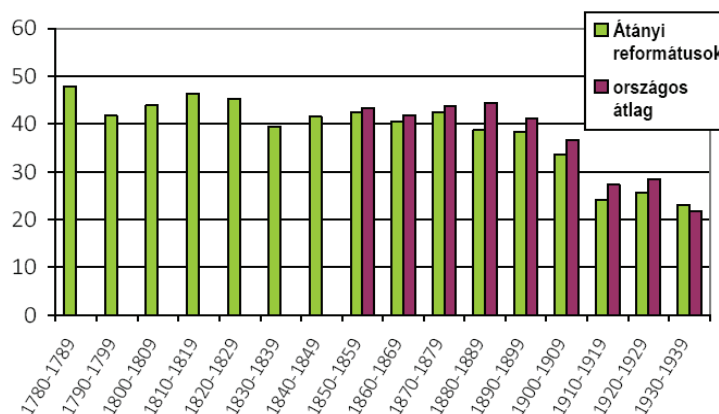
18 Bár az „előbb” szó másra utal, az eredeti szövegben is itt ér véget a mondat. A „bővített családból” végül nem lett terminus, a későbbiekben a *teljes/nem teljes törzscsalád* kifejezéseit használják, lásd lent.

vélték tipikusnak. Vissza-visszatérő sztereotípiá lett a 30-40 tagú, három-tíz családból álló együttesek emlegetése. ...azonban a történészek... az 1784-87. évi első magyarországi népszámlálás közzétett összesítő eredményeinek elemzése alapján azt találták, hogy a háztartások átlagos taglétszáma Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban együttvéve 5,28 fő volt” (Andorka 2001: 181; lásd még Andorka–Faragó 1983) – ráadásul az átlagban benne volt Horvátország és a szerbek lakta Délvidék is, ahol ez 8 körül járt (Faragó 2001: 45). Ez országos átlagban családonként 1,12 házas férfit jelent, s térképre vetítve azt találjuk, hogy Horvátországot, a Dél-Dunántúlt, a Dél-Alföldet és a Felvidék középső sávját leszámítva, tehát az akkori országterület nagyobbik részén még ezen országos átlagnál is kevesebb házas férfi jutott egy-egy családra (Faragó 2001: 58).

Átány 1787-ben a családonként átlagosan 1,00–1,12 házas férfival jellemezhető területen volt, viszonylag közel a Felső-Tiszánál kezdődő egyik „átlagosan 1,00 házas férfinál kevesebb” zónához. A „demográfiai átmenet előtti” időkben a magas születési mutató ellenére a tipikus család nem lehetett túl népes – a minden korosztályra jellemző magas halandósági mutatók miatt. A „sok élveszületés” jelensége nem tekinthető tradicionálisnak pusztán azért, mert „régén” ez volt a jellemző – ez ugyanis egészen mást jelentett akkor, amikor az egyének arra számíthattak, hogy a született gyerekek fele ha megéri a fiatal felnőttkort. Példának okáért D. J. Noordam francia adatok alapján kiszámolta: 1000 „átlagos” lánysecsemőből, akik 1740–1749-ben születtek, azok, akik megélték a házassági kort, átlagosan 5,8 gyereket születtek – de a következő nemzedékben így is csak 1043 leány lépett a „helyükre” (Diederiks et al 1995: 52–53).¹⁹

Magyarországon ráadásul „elmaradt a demográfiai átmenet” (Katus 1980), mivel – a halálozási mutatók javulásától nem elmaradva, hanem azzal szinte párhuzamosan – a születési mutatók is nagyon korán, a 19. század utolsó harmadának elején elkezdtek csökkenni (Dupcsik 2014). Mint a 3. ábrán látható: azon korszak egészében, amikor a két adatsor összehasonlíthatóvá válik, azt látjuk, hogy bár az átányi születési mutató (az 1930-as évek kivételével) mindig alacsonyabb az országosnál, a két adatsor gyakorlatilag párhuzamosan változik. A változás alapvető tendenciája pedig egyértelmű: folyamatos csökkenés.

3. ábra. Ezer főre eső évenkénti átlagos születésszám, 1780–1939

Saját szerkesztés Fél–Hofer 2010: 75.; Katus 1980: 272.; KSH 1996: 64–65. alapján

¹⁹ A magyar helyzet legfontosabb különbsége: a 18. században korábban kötöttek házasságot, mint a Hajnal-vonaltól nyugatra elterülő Franciaországban, illetve valamivel magasabb volt az házassodási arányszám (Faragó 2001; Hajnal 1965, 1983). A halálozási mutatókban azonban nem volt nagyságrendi különbség.

A magas gyerekszám áldásos voltáról szóló nézeteket tehát *ideológiának* kell minősítenünk egy olyan településen, ahol a vizsgálatot megelőző 6–7 évtizedben folyamatos, monoton csökkenés nyomán a születési mutató mintegy felére csökkent. (Zárójelben: mint ahogy ideológiának kell tekinteni azt az átányi felfogást is, amely nem akar tudni a fogamzásgátlás lehetőségéről sem [Fél–Hofer 2010: 137]. E ponton talán annak *hátránya* ütökzi ki, hogy a kutatók *túl közel* álltak kutatottaikhoz – a nyilvánvalóan létező születésszabályozási módszerekről Fél és Hofer nem írhatott volna olyan drasztikus részleteket, mint például Kovács Imre *A néma forradalomban* [1989: 69–72]).

„A gyerekek számára vonatkozó átányi nézetek mintegy közbülső helyen állnak olyan csoportok felfogása közt, ahol sokgyermekrendszer van... valamint az olyan csoportoké között, ahol erős születéskorlátozást, egyke-rendszert (egy gyermek) vezettek be. A századforduló körül, a két világháború közt is sok gyermek jellemezte például Átány közelében a mezőkövesdi matyókat-, vagy a Jászságot (mindkettő katolikus vidék).

A születések számának erős korlátozására a legszembeesőbb példákat az ország nyugati felében néhány református népcsoportnál találhatjuk. A Dráva mellékén, a déli Duna-vidéken már a múlt század derekán rohamosan csökkent a születési arányszám, egyes községekben az erős születéskorlátozás ennél régebben is jelentkezik már. Az egygyermekrendszer következtében az 1930-as évekre számos településen az eredeti, törzsszerű lakosság száz év előtti létszámának töredékére csökkent, mellettük idegenből beszivárgó szegény családok töltötték fel a népeiséget” (Fél–Hofer 2010: 137).

Több csúsztatással is találkozhatunk a fent idézett két bekezdésben, amelyeket itt nem tudunk részletesebben elemezni (lásd Dupcsik 2014), ennél is fontosabb azonban, hogy Fél és Hofer egy háromnegyed évszázadon át elnyúló folyamat egy pillanatát ragadták ki és esszencializálták, mint kulturális-regionális különbséget.

Maguk a szerzők is jól látják azokat a motívumokat, amelyek a születésszám alakulását magyarázzák: a *„sok gyermek felnevelése a szegényebb háztartásokban jelentős anyagi terhet jelentett. Kis Samu mondta: »Míg kicsi a gyerek, kis baj, ha megnől, meg nagy baj.« (...) Gazdaházaknál a gyermek felnevelése nem okozott hasonló gondot, a gazdaság igényelte is a munkaerőt, alig várták, hogy a gyerekek felserdüljenek, munkába álljanak, s ne legyen szükség cselédekre, akik megerősödésükig kipótolták a család munkaerejét. A sok gyerek azonban – az egyenlő örökösödés rendszere mellett – a föld elaprozódását, az utódok elszegényedését jelentette volna. A gazdacsaládok pedig »arra respektáltak, hogy a vagyon ne menjen nagyon szét«* (Fél – Hofer 2010: 136.) Mintegy kompromisszumként született az ideológia, *„hogy »egy rendes családba két-három gyereknek kell lenni.« Egy gyerek az kevés. »Egy gyerek van vagy nincs. Ha meghal, oda a család, mintha magtalanok volnának. ...ahol két-három gyerek van, mégis nagyobb a reménység, ha az egy meghal, még marad helyette másik... De ahun öt-hat gyerek vót, azt mondták, az már sok«*” (Fél–Hofer 2010: 136–137). A *„túl sok”* gyerek esetén dezintegratív erőnek tűnő *vagyoni helyzet* azonban az *„ideális”* gyerekszámnál mintha integratívá válna: *„Míg... a birtokos gazdánál éppen a vagyon tartotta össze a családtagokat... ...addig a földnélkülieknél ennek az ellenkezője, a szegénység”* (Fél–Hofer 2010: 126).

Itt érdemes megjegyezni: a szerzőknek igaza van abban, hogy ez a fent említett átányi *„kompromisszum-ideológia”* önmagában lényeges különbség azon egyke-vidékekhez képest, amelyek ezt a jelenséget emelték normává, mintegy megideologizálva az egykét (Fél–Hofer 2010: 136–137). De a demográfiai trendek azt sugall-

ják, hogy ez a „tradicionális” norma leghamarabb a 19. század utolsó, a 20. század első harmadában alakulhatott ki.

Fél és Hofer szinte már túlértelmezik „a nagycsalád visszaszorulásának tendenciáját”, mert a fentiekén túl három további tényezőt is bevonnak:

1.) technikai változások: a könnyű vaseszközök elterjedése következtében csökkent a birtokok munkaerő-igénye. „...A 19. század derekán egy gazda feleségével, sőt egy gazda feleségével és házas fiával együtt is az év számos munkájához kevés volt, mások segítségére szorult... Az első világháború körül azonban az új eszközökkel már egy kiscsalád is – még inkább két házaspár – elboldogult” (Fél–Hofer 2010: 124).

2.) Fél és Hofer szerint az első világháború után jelentősen visszaszorult a cselédek alkalmazása, s meglepő módon a munkaerő kínálatra „hárítva a felelősséget”. Nehezen érthető, hisz’ a mezőgazdasági alulfoglalkoztatottság országosan sem csökkent, s Átányon is, mint láttuk, az elsőprő többségnek vagy nem volt földje, vagy nem volt képes pusztán abból megélni – de a szerzők mindenesetre azt rögzítették, hogy a gazdák szerint a két világháború között már csak a leggazdagabbak engedhették meg maguknak a cselédtartást (Fél–Hofer 1997: 170). Míg az első pont tehát a nagycsalád ellen hatott volna, addig ez a szempont inkább mellette.

3.) „A másik alapvető változása a századfordulónak, hogy egy telekre hozzák össze a házat a kerttel, hogy egy helyen működjék az egész család. A gazdasági eszközök váltása gyors ütemű volt, a telek összefonása viszont elhúzódik hosszan, annyira, hogy gyűjtésünk kezdetén még 87 külső istálló volt használatban, tehát 87 család megosztott telken élt. Ezek fenntartására mindenképpen szükség volt a bővített családra” (Fél–Hofer 2010: 124.). Néprajztudományi szempontból különösen fontos Fél és Hofer beszámolója a háztól és udvarától elkülönült ólaskertről (Barth 1998), ami viszont a nem néprajz-kutató olvasók számára kicsit zavarba ejtő intézmény, mivel a sztereotip kép szerint a lakó- és munkahely elválasztása éppen hogy modernizációs fejlemény. Átányon azonban tradicionális fejleménynek tűnik az ólaskert, amely „a lakóháztól elkülönült gazdasági udvar” (Fél–Hofer 2010: 102), ahol a férfiak rengeteg időt töltenek, ott is alszanak, mégis, hangsúlyozottan nem „másik otthon”, a minimális infrastruktúra kialakítására sem törekedtek.

Fent idézett könyvében Szabó Zoltán is leírja egy tipikus tardi gazdának egy napját: hajnali 3-kor kel, fél 4-kor hagyja el otthonát, ahová 17 órával később tér vissza, s napközben 5 órán át gyalogol, megtesz 26 kilométert. Tegyük hozzá, hogy e gazdának *mindössze 4 holdja volt, két tagban, ólaskert nélkül* (Szabó 1986 [1936]: 36). Fél és Hofer a Kakas-család egy tipikus nyári munkanapját mutatja be (jellegzetes: „A család” című fejezet részeként), a hajnali 2 órai (!) felkeléstől kezdve estig. Fél és Hofer azonban – szemben Szabóval – nem teherként jeleníti meg, hogy a ház, az ólaskert és a több (néha több tucat) tagba szétszórt birtokrészek közötti közlekedés nyilvánvalóan naponta személyenként átlag többórás elfoglaltságot jelenthetett, hanem egy idilli, harmonikus, tradicionális világ problémátlan sajátosságaként.

Az olvasó talán furcsállhatja, hogy csak most definiálom a (nagy)családot, de ebben a szerzőpárost követem, akik a *Korrekt* Függelékében közölnek először családtipológiát:

- teljes törzscsalád = „legalább két, egymást követő generációhoz tartozó nukleáris család” él együtt;
- nem teljes (csonka) törzscsalád = „a felmenő, illetve lemenő ág irányában való bővítés, anélkül azonban,

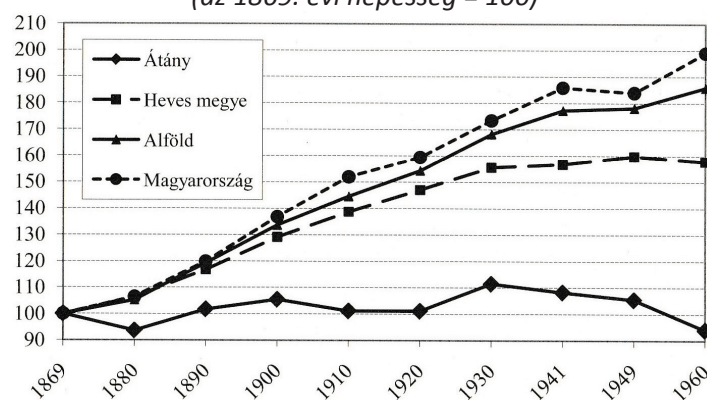
hogya a fenti követelménynek megfelelnek”; végül

- „a nagycsalád valamennyi esetben a szülőkkel (illetve egy esetben özvegy édesanyjával) egy háztartásban élő két házassággyermek... jelent” (Fél–Hofer 2010: 410–411). A szerzők az átányi református lelkész 1942 és 1945 között vezetett nyilvántartása alapján állapítják meg – sajnos, a Függelékben először és utoljára – az átányi családok összetételét (Fél–Hofer 2010: 409–412). Az adatok alapján pedig alátámasztottnak minősítik feltevéseiket: a 10 hold alattiak között nagycsalád nem fordul elő, míg a törzscsaládok és nagycsaládok együttes aránya a vagyoni kategóriák alapján egyértelmű, szignifikáns összefüggést mutat, nevezetesen a szegények 24,63%-a, a kistelepülők 43,58%-a, a középtelepülők 52,12%-a, a jómódú gazdák 65,71%-a él ilyen családokban (Fél–Hofer 2010: 412).

Mindössze 7 „igazi” nagycsaládról volt szó (a nyilvántartásban szereplő családok 1,4%-a), de nagyobb probléma, hogy az ilyen módon meghatározott törzscsalád és nagycsalád *valójában nem túl nagy*: az átlagos „csontka törzscsalád” 4,55, az átlagos „teljes törzscsalád” 5,5 főből, az átlagos nagycsalád 7,4 főből állt (Fél–Hofer 2010: 411). Mivel a definíció szerint a törzscsaládhoz legalább 4, a nagycsaládhoz legalább 5 felnőtt családtag kellett (ráadásul a többiek sem minden esetben gyerekek voltak), illetve, mivel a leggyakoribb családkategóriában, a „házaspár + gyerekek” típus átlagos létszáma 4,01 fő (Fél–Hofer 2010: 411), arra juthatunk, hogy Átányon az átlagos nukleáris családban több gyerek élt, mint az átlagos törzscsaládban. Kár, hogy már rekonstruálhatatlan, hogy egyik vagy másik családtípusban milyen volt az átlagos korosztályi összetétel, vagy hogy milyenek voltak a „családtípus-specifikus halálozási mutatók” vagy „családi elvándorlási mutatók”.

A demográfiai mutatók, mint láttuk, lényegesen nem tértek el az országtól – tehát pusztán a természetes szaporulatból egészen az 20. század utolsó harmadáig az átányi népesség növekedése következett volna. Átány népessége azonban a dualizmus korában és a két világháború között gyakorlatilag stagnált (4. ábra) – amiből folyamatos, jelentős arányú kivándorlás következik. Sarkítva, de nem torzítva úgy is fogalmazhatunk: az átányi „tradicionális világ” stabilitását az is magyarázhatja, hogy a vizsgálatot megelőző mintegy 8 évtizedben a „fölső” népesség leadásával megszabadult a népességnövekedésből adódó társadalmi feszültségektől is.

4. ábra. A népesség számának alakulása az 1869-1960 közötti népszámlálások alkalmával
(az 1869. évi népesség = 100)

Saját szerkesztés Fél–Hofer 2010: 74 alapján

Elképzeltető tehát, hogy az 1940-es évek átányi törzs- vagy nagycsaládjai *reagálás*ok a csökkenő születésszámmra, a nem bővíthető birtokszerkezetre, az (állítólag) csökkenő cselédkínálatra; egyes (vagy számos)

esetben pedig talán egy-egy családtag korai halálára vagy elvándorlására. Az adatközlők és a kutatók azonban egyaránt „a hagyományos nagycsalád túlélőiként” állítják be ezt a családformát.

A „nadrágos emberek” „kivetkezése”

„...Büszkeséggel töltötte el őket függetlenségük, az, hogy nem »más keze-lába, mint az uradalmi cseléd«.

A családi önellátás ideológiájának ez a függetlenség adta a gerincét. (...) Ez a függetlenségérzés adott bizonyos fölényérzetet a néprajzi gyűjtőkkel szemben is, akik alkalmazottak, »mások ajtajára járnak« (Fél–Hofer 1997: XX–XXI) A történelem iróniája, hogy másfél évtizeddel Szabó Zoltán tardi kutatása után milyen gyökeresen megváltozott a nagyvárosi értelmiségi és az általa kutatott parasztok viszonya. Minderre a szerzők is reflektáltak: „a parasztok és a városi értelmiségiek közti konvencionális... viszony megváltozott, amikor a városi néprajzkutató és a falusi paraszt egyaránt kiszolgáltatott lett. Olyan közeli és bizalmas kapcsolatok alakulhattak, és olyan szolidaritás bontakozhatott ki szinte egy egész falu népével, amilyenre korábban nem lett volna lehetőség” (Fél–Hofer 1997: XXI). A kutatás kezdetén 41 éves Fél Edit, illetve 22 éves Hofer Tamás egyrészt a falu és a hitközség „megbecsült és félig-meddig hivatalos vendégei” voltak, másrészt egy-egy család személyes vendégei is, ami a résztvevő megfigyelés változatos technikáit tette lehetővé. Sőt: „a kapcsolat az átányiakkal kétoldalú. Ahogy disznóölésre meghívják a gyűjtőket, illetve kóstolót küldenek nekik, úgy náluk szállnak meg, ha vásárolni vagy orvosi kezelésre a fővárosba jönnek. A sűrűn ismétlődő adatfelvétel mintegy 50-60 családdal hozott szorosabb barátságot, azonban a község valamennyi lakója ismerősként köszönti és fogadja lakásába a gyűjtőket” (Fél–Hofer 2010: 26–27).

Egy vissza-visszatérő megjegyzéstípus állítja, hogy az adatközlők *reflektáltak* az episztemológiai szituációra, azaz tudták, hogy kik a kutatók és mit jelent, hogy tanulmányozni és archiválni szándékozzák az ő tradicionális világukat, volt elképzelésük arról is, milyen formában fogják eredményeiket közzétenni, s hogy ennek mi a jelentősége (pl. Fél–Hofer 2010: 26–27). A szerzők szerint az átányiak is tudatosíthatták: kutatóik elsősorban velük, nem pedig *azokkal* szolidárisak; megtiszteltetésnek tekintették az irántuk megnyilvánuló érdeklődést, sőt, mintha „felelősséget érezhettek” az iránt, hogy a „helyes” képet állítsák a kutatók elé.²⁰

Mivel *morálisan* az átányi „korrekt parasztokat” abban a történelmi időszakban valóban megillette (volna) a szolidaritás a városi értelmiségiek részéről – szinte félve jegyezzük meg: az ilyen mértékű együttérzés pusztán módszertanilag legalább annyira hátrányos, mintha a kutatók előítéletesek lettek volna.

Egy példa a Mértékek és arányok első oldaláról: „A néprajzkutatók szüreten voltak Átányon Orbán Ferencnél, kedves és bölcs adatközlőjüknel. Este koccintás közben egyikőjük azt kívánta a gazdának: »Adjon Isten olyan szüretet, hogy legyen Ferenc bácsinak 100 hektó bora...« »Az sok lenne« – felelte Orbán Ferenc – »annyit ne tessék kívánni, elég lenne 20 akó is.«

Orbán Ferenc ezt a megjegyzést nem szerénykedésből tette. Vendégeinek a viselkedését akarta hozzáigazítani az átányi gondolkodáshoz és illemhez. (Sok éves közvetlen kapcsolat és barátság nyomán jól tudta,

20 „Ki kell emelni azt a nagyfokú tudatosságot, rendszerességet és ambíciót, amivel egyes átányiak saját társadalmi intézményeiről beszéltek” (Fél–Hofer 2010: 27). Vagy: „A válaszokban a község nagymértékben egységes, hosszú tapasztalatából leszűrt ismeretei fejeződnek ki. Javakorukban lévő gazdák, gazdasszonyok szívesen bocsátkoznak ezeknek az előírásoknak az értelmezésébe, megvilágítják például a szabályok kölcsönös meghatározottságát” (Fél–Hofer 1997: 2).

hogy éppen az efféle megjegyzések szereznek örömet nekik)” (Fél–Hofer 1997: 1). Emberileg szívet melengető, de szakmailag kockázatos, ha az adatközlő ennyire anticipálja, hogy milyen megjegyzések „okoznak örömet” a kutatóknak (arról nem is beszélve, hogy ők esetleg túlértelmezték a megjegyzést – a „túl sok” termés ebben a korban a beszolgáltatási terhek emelését, illetve a kuláklístára kerülés nagyobb kockázatát jelentette.)²¹

„A változást sejtették az átányi parasztemberek is. Ahogy egyre jobban kétségessé vált a saját életformájuk, úgy nőtt mintegy távlatuk, melyből rátekintettek s még meg tudtak fogalmazni, ki tudtak mondani olyan elveket, összefüggéseket, melyek korábban föltehetően kimondatlanul maradtak volna” (Fél–Hofer 1997: 17). A „korábban föltehetően kimondatlanul maradó” elveket és összefüggéseket azonban nehéz elválasztani azoktól, amelyek a kutatási szituáció nélkül föltehetően megfogalmazatlanok maradtak volna.

E sorok szerzője itt azonban némileg visszakozna: nem azt akarja állítani, hogy „az átányi tradicionális világ” teljes egészében a kutatók és adatközlőik kreációja (bár, még ha az is volna, a trilógia akkor is rendkívül érdekes olvasmány lenne. Számos részlet utal arra, hogy az átányi korrekt parasztok tradicionalista ideológiája kifomálódott már a kutatást megelőző évtizedekben, s hogy megalkotói – az országban keringő különböző ideológiai motívumokat részben felhasználva – maguk az átányi parasztok voltak. Ha az explicite modernizációs ideológiák valamelyikével próbálták volna saját helyzetüket megragadni, akkor az még a legjobb esetben is a „velünk élő, de hamarosan eltűnő archaizmus” szerepét osztotta volna ki számukra – a legrosszabb verziót pedig az alacsonyabbrendűségüket kifejezetten gyűlölködő hangon megfogalmazó kulák-diskurzus (Závada 2006) jelentette. A tradicionalizmussal azonban új, pozitív értelmet kapott életük minden régies (vagy annak tűnő) eleme, méltósággal telítődött mindennapi életük és felértékelődött az ösztársadalmi szerkezetben betöltött helyzetük. Fél és Hofer „csak” abban segítettek a „korrekt parasztnak”, hogy ezt az ideológiát a társadalomtudományok számára is releváns nyelven fogalmazzák újra, s archiváltassák azt.

Illetve lehetett még egy funkciója az átányi tradicionalista ideológiának. „Az Átányon lakók és szomszéd falu lakói is tudják, hogy a község jobban megőrizte a paraszti élet régi rendjét, mint a táj többi faluja” – kezdik a Korrekt összefoglaló fejezetét a szerzők. „»Kínáról olvastam – idézték a folytatásban egyik adatközlőjüket –, hogy kőfállal zárta magát körül, hogy megtartsa magát a saját szokásában. Ehhez hasonlítom én Átányt, csak azon gondolkodom, mi az a fal, ami megtartotta a régi valóságában«” (Fél–Hofer 2010: 385). Tanulságos, hogy ez az adatközlő nem „csak” „átányi születésű, de városon járt, olvasott parasztember”, hanem egyúttal „az átányi tejszarnok kezelője” is. A tejszövetkezet 1913–14-ben alakult, a jegyző kezdeményezésére, választott vezetősége volt, s az Országos Tejgazdasági Felügyelőség alá tartoztak – tehát egy tipikus modernizációs termék volt, nem „tradicionális” intézmény (Fél–Hofer 2010: 331).

Írásunk jelen szakaszában azonban azért idéztük a fentieket, hogy felvezessük a következő állítást: maga az átányi tradicionalizmus volt ez a fal, egy társadalmi fal, amely az átányiak és az idegenek, illetve a falun belül a vagyonosabb és szegényebb rétegek között húzódott. A „korrekt parasztnak” életmódja és a hozzá kapcsolódó tradicionalizmus ugyanis csak a falubeliek egy szűk köre számára lehetett „működőképes”: alapja egyértelműen a „legalább 15–20 holdas földbirtok” volt, ebből pedig nem jutott volna több családnak.

²¹ Legalábbis, ha a kutatás első szakaszából kérdezték; a szerzők koncepciójából következően így sosem tudhatjuk, hogy adott választ vajon a Rákosi-korban, a téeszeket erőszakkal szervező korai Kádár-korban (Ö. Kovács 2012), vagy a kádári konszolidáció kezdetén kapták.

Fél és Hofer egy helyütt 5 család leszármazottainak vagyoni helyzetét követte 4–5 nemzedéken át, s úgy találta: összesen 1572 holdat szereztek öröklés, 127 holdat vásárlás révén, míg 14 holdat vesztek eladás révén (Fél–Hofer 1997: 470). Ha ebbe a maga helyzetét ilyen sikeresen mindig újratermelő szűk csoportba jelentős számban *homo novusok* kerülnek, akár idegenek,²² akár az átányiak nagy többségét kitevő szegényebbek csoportjából, az szétfeszítette volna ezt a keretet. Az e keretek összetartására tett társadalmi erőfeszítések egyike volt az átányi „korrekt parasztok” tradicionalista ideológiája.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (2001) *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Andorka, R. – Faragó, T. (1983) Pre-industrial household structure in Hungary. In Wall, R. – Robin, J. – Laslett, P. (szerk.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 281–307.
- Ariès, Ph. (1987) *Gyermek, család, halál*. Budapest: Gondolat.
- Banfield, E. C. (1958) *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Barth J. (1998) A paraszti életmód belső összefüggései. (Fél E. – Hofer T.: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban). *BUKSZ: kritikai írások a társadalomtudományok köréből*. 10. 3.
- Coole, D. (1993) *Women in political theory from ancient misogyny to contemporary feminism*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Diederiks, H. A. et al. (1995) *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest: Osiris.
- Duby, Georges (1987) *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*. Budapest: Gondolat.
- Dupcsik Csaba (2012) A családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák, különös tekintettel a familizmusra. *Demográfia* (55) 2-3. 123-135. Hozzáférhető: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2012_2-3/Dupcsik.pdf [letöltve: 2013-03-01]
- Dupcsik Cs. (2014) A születési mutató hosszútávú tendenciáinak tanulságai. Kézirat. Elhangzott: *Létkérdések a születés körül. Társadalomtudományi konferencia a szülés és születés kulturális meghatározóiról a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetének szervezésében*. Budapest. 2014. október 16–17.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia* 51. 4. 307-328. Hozzáférhető: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2008_4/Dupcsik_Toht.pdf [letöltve: 2013-03-01]
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2014) Family Systems and Family Values in 21st-Century Hungary. In Rajkai, Zsombor (szerk.) *Family and Social Change in Socialist and Post-Socialist Societies: Change and Continuity in East Europe and East Asia*. Brill. 210–249.
- Erdei F. (1980a) [1934] A makói parasztság társadalomrajza. In *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai, 9–69.
- Erdei F. (1980b) [1942] A magyar paraszttársadalom. In: *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai. 83–252.
- Faragó T. (2001) Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére. In Faragó T. – Őri P. (szerk.) *Történelmi demográfiai évkönyv 2001*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet 19–63.
- Fél E. (2001 [1944a]) A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. In *Régi falusi társadalmak*. Szerkesztette és bevezette Hofer Tamás. Pozsony: Kalligram. 27–87.
- Fél E. (1944b) *Egy kistáji nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata*. Érsekújvár.
- Fél E. – Hofer T. (1974) *Geräte der Átányer Bauern*. Budapest – Koppenhága: Akadémiai – Gyldendal.
- Fél E. – Hofer T. (1997) Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest: Balassi.
- Fél E. – Hofer T. (2010) „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest: Korall.
- Fónagy Z. (2003) A bomló feudalizmus gazdasága. In Gergely András (szerk.) *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris.

22 Az Átány-trilógia a nem mezőgazdasági termelő falusiakat gyakorlatilag azonosítja az idegenekkel. Egy tipikus tárgyalási forma: „A boltosok, kocsmárosok és hentesek nagyobb hányada idegenből került a községbe.” (Fél–Hofer 1997: 403) Pont, új bekezdés, új téma.

- Hajnal, J. (1965) European marriage patterns in perspective. In Glass, David V. – Eversley, David E. (szerk.) *Population in history: essays in historical demography*. London: Edward Arnold (Publishers) Ltd. 101–43.
- Hajnal, J. (1983) Two kinds of pre-industrial household formation system. In: Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (szerk.) *Family forms in historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. 65–104.
- Hobsbawm, E. – Ranger, T. (szerk.) (1983) *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huszár T. (1986) Utószó. In Szabó Z.: *A tardi helyzet. Cifra nyomorúság*. Budapest: Akadémiai – Kossuth – Magvető, i–xx.
- Huszár T. (2012) *Erdei Ferenc (1910–1971). Politikai életrajz*. Budapest: Corvina.
- Katus L. (1980) A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle* 2, 270–288. Hozzáférhető: <http://www.tti.hu/folyoiratok/toertelmi-szemle/124-tortenelmi-szemle-arhiv/931-tortenelmi-szemle-1980-2> [letöltve: 2013-10-11]
- Katus L. (2007) *Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918)*. In Romsics Ignác (szerk.) *Magyarország története*. Budapest: Akadémiai, 488–772.
- Kósa L. (1998) A magyar falu a világban: Átány (Fél E. – Hofer T.: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban). *BUKSZ: kritikai írások a társadalomtudományok köréből*, 10. 3. 311–315.
- Kovács I. (1989) [1937] *A néma forradalom. A néma forradalom a bíróság előtt*. Budapest: Cserépfalvi – Gondolat – Tevan.
- Kaufmann, J.-C. (2008) *The single woman & the Fairytale Prince*. Cambridge – Malden: Polity Press.
- KSH (1996) *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Kuhn, Th. S. (1984) [1962] *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.
- Mannheim K. (1994) *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról*. ford. Kiss Endre. Budapest: Cserépfalvi.
- MTA Nyelvtudományi Intézete (szerk.) (1960) *A magyar nyelv értelmező szótára. Harmadik kötet*. Budapest: Akadémiai.
- MTA Nyelvtudományi Intézete (szerk.) (1980) *A magyar nyelv értelmező szótára. Hatodik kötet*. Budapest: Akadémiai.
- Ö. Kovács J. (2012) *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: a vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945-1965*. Budapest: Korall.
- Pollock, L. A. (1983) *Forgotten children. Parent-child relations from 1500 to 1900*. Cambridge – London: Cambridge University Press.
- Shakar, Sh. (2004) *A negyedik rend. Nők a középkorban*. Budapest: Osiris.
- Szabó Z. (1937) *A tardi helyzet*. Budapest: Cserépfalvi.
- Szabó Z. (é. n.) *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest: Cserépfalvi.
- Therborn, G. (2004) *Between Sex and Power. Family in the world, 1900–2000*. New York: Routledge.
- Voigt V. (1998) [Cím nélkül] (Fél Edit – Hofer Tamás: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban). *BUKSZ: kritikai írások a társadalomtudományok köréből*, 10. 3.
- Závada P. (2006) *Kulákprés: Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós, 1945–1956*. Harmadik kiadás. Budapest: Magvető.